

ADABIYOT O‘QITISH METODIKASINING ASOSIY TAMOYILLARI

*Ilmiy rahbar: f.f.f.d. (Phd) - Toirova Nargiza Isakovna
Dadajonova Roziya Asadulloyevna - 2-kurs magistrant
Farg‘ona Davlat Universiteti*

Annotatsiya: Maqolada o‘qituvchilar va talabalar o‘rtasidagi munosabatlar, shuningdek, sinf ichidagi tengdoshlar o‘rtasidagi munosabatlarning o‘quvchilarning mustaqil fikrlashlari va o‘z-o‘zini boshqarishga bo‘lgan qiziqishlarini rivojlantirishga sezilarli ta‘siri muhokama qilinadi. Unda o‘qituvchilarning o‘quvchilarning ichki dunyosiga chuqur kirib borishi, ularning o‘ziga xos qiziqish va motivlarini tushunishi, intellektual qobiliyatlariga ishonch bildirishi muhimligi ta‘kidlanadi. Axloqiy tarbiyani tarbiyalashda adabiyot darslarining o‘rni va bu borada salbiy baholardan qochish zarurligi ta‘kidlangan. Bundan tashqari, fikrlash yoki bilishning psixologik jihatlari o‘rganilib, u inson miyasida dunyoni tushunish va o‘zaro munosabatda bo‘lish jarayoni sifatida qanday ishlashini tushuntiradi.

Kalit so‘zlar: Mustaqil fikrlash, o‘z-o‘zini boshqarish, o‘qituvchi va shogird munosabatlari, sinfdagi o‘zaro munosabatlar, adabiyot ta‘limi, axloqiy tarbiya, kognitiv jarayonlar, motivatsiya

Ta‘lim tamoyillari (prinsiplari – lotincha *principum* – negiz, boshlang‘ich) – ta‘lim kechimini tashkil etishda tayaniladigan eng muhim qoida va qarashlar tizimi. Tamoyillar pedagogik amaliyotni to‘g‘ri tashkil etish ehtiyoji natijasida vujudga kelgan. Tamoyillar o‘qitish jarayoniga qo‘yiladigan talablar majmuasidir.¹ Ta‘lim tamoyillarini quyidagilarga ajratish mumkin:

- rivojlantiruvchi ta‘lim va tarbiya tamoyili;
- ta‘limning hayot bilan bog‘liqligi tamoyili;
- ta‘limning ilmiyligi tamoyili;
- ta‘limning tizimliliigi va izchilligi tamoyili;
- o‘qituvchi rahbarligida talabalarning ongliligi va ijodiy faolligi tamoyili;
- ta‘limning ko‘rsatmaliligi va talabalarning nazariy fikrlash qobiliyatini o‘stirish tamoyili;
- ta‘lim jarayonida talabalarning mustahkam bilimga ega bo‘lish tamoyili;
- ta‘limning o‘quvchilar shaxsini e‘tiborga olgan holdagi jamoaviyligi tamoyili va h.k.

Ta‘limning ushbu tamoyillari ayrim-ayrim holda emas, balki bir-biri bilan uzviy bog‘langan holda amalga oshiriladi. O‘qitishning juda ko‘p tamoyillari mavjud bo‘lsa

¹Karolides, N. J. The transactional theory of literature. In N. J. Karolides (Ed.), Reader response in the secondary and college classrooms. -New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, publishers,-2001-11p.

ham, hamma pedagoglar uchun amal qilinishi shart bo'lgan quyidagi bir qator umumiy tamoyillar mavjud:²

1. O'qitishning tarbiyalovchi va kamol toptiruvchi tamoyili.
2. Ilmiylik, tizimlilik va izchillik tamoyili.
3. Ta'limning amaliy hayot bilan bog'lanishi tamoyili.
4. Onglilik va faollik tamoyili.
5. Ko'rsatmalilik tamoyili.
6. Tushunarlilik tamoyili.
7. Puxtalik va boshqa tamoyillar.

Ta'lim kechimida mana shu tamoyillarga rioya qilinishi shart. Ammo predmetlarning mazmuniga, o'quvchilarning yosh xususiyatlariga, ko'rsatmali qo'llanmalar mavjudligiga bog'liq holda tamoyillarning nisbati hamda mazmuni ma'lum darajada o'zgaradi. Masalan, ko'rsatmalilik tamoyili tabiatshunoslikni o'qitish jarayonida tajribalarni namoyish etish bo'lsa, tilni o'qitishda grammatik jadvallarni ko'rsatish, darsda taxtaga yozish, chizmalar chizish vahokazolardan iborat bo'ladi. Lekin har qanday predmetni o'qitishda jonli mushohada, ya'ni narsa va hodisalarni muayyan idrok etish, fikrlash tamoyillariga amal qilish, nazariy xulosalarni tushunish va bilish, ularni tajribada, hayotda qo'llay olish zarur.³

Adabiyot darslarini tashkil etishda esa o'quvchini ezgu ma'naviyatli shaxs sifatida shakllantirish uchun ta'limning quyidagi tamoyillari yetakchilik qiladi:⁴

– *dars tartibini o'zgartirish*. Bunga ko'ra darslar an'anaviy yo'sinda, ya'ni tashkiliy qism, uy vazifasini so'rash va uni mustahkamlash, yangi dars bayoni va uni mustahkamlash, uyga vazifa berish tarzida amalga oshirilmaydi. Dars jarayoni dasturda taqdim etilgan yangi asar ustida ishlanayotganda, talabalarning avvalgi bilimlari, hayotiy tajribalariga tayangan holda bahsli-munozarali savollar berish va o'quvchilarning mustaqilishlashlarini ta'minlash asosida tashkil etiladi. Bu jarayonda bir xillikdan, takrorlardan qochgan holda har xil ta'lim metodlaridan foydalaniladi. O'quvchilar asarni tahlil qilishdagi ishtiroklariga qarab baholanadi. Uy vazifalari o'quvchilardan mustaqil fikrlashni va ijodiy ishlashni talab qiladigan tarzda beriladi;

– *o'qitishning hayot bilan aloqadorligi*. An'anaviy ta'limda darslarning hayot bilan aloqadorligini ta'minlash o'qituvchining vazifasi hisoblanadi. Talabalarning ma'naviy kamolotiga qaratilgan darslarda hayotiy hodisalar asosida fanning tushuncha va qonuniyatlarini ularning o'zlari o'zlashtiradilar, nazariyadan yana hayotga qaytadilar. O'qituvchi yo'naltiruvchi savol-topshiriqlari va vazifalari bilan bu jarayonga

²Akyel, A., & Yalcin, E. Literature in the EFL class: A study of goal-achievement incongruence. *ELT Journal*, 44(3), 1991-174-180p.

³Lazar, G. *Literature and language teaching: A guide for teachers and trainers*. -Cambridge: Cambridge University Press, 1991-45p.

⁴Or, W. Reinstating literature in the EFL syllabus. In K. Wong & C. Green (Eds.) *Thinking Language: Issues in the Study of Language and Language Curriculum Renewal*. -Hong Kong: Language Centre, Hong Kong University of Science and Technology, - London: 2001.-67-89p.

rahbarlik qiladi. Talabalar o'zlari topgan ilmiy va hayotiy haqiqatlarga hurmat bilan qaraydilar. Nazariy tushunchalar mavjud borliqni anglash yo'li bilan tiniqlashadi va chuqurlashadi. Talabalar adabiy qahramonlar shaxsi va asarda ifodalangan narsa-hodisalarni tahlil qilish bilan o'zlari hayotda duch kelishlari mumkin bo'lgan har xil hodisalarning asosini topishga o'rganadilar.

Ta'limning hayot bilan to'laqonli aloqasi o'qitishning tashkiliy jihatlari va metodlari o'rtasida uzviylikni talab qiladi. Ta'lim tizimi amaliyotiga har xil sun'iy metod va usullarni olib kiravermay, ularning hayot, mavjud tabiiy qonuniyatlar bilan bog'liq bo'lishiga erishish kerak. Talaba darsda o'rgangan bilimlarini hayotda qo'llasin yoki hayotda ko'rganlari asosida darsda o'z kuchi bilan ilmiy xulosa chiqarsin. Shundagina berilgan bilimlar talabaning xotirasigagina emas, tafakkur va ruhiyatiga o'rinish, uning ko'ngil mulkiga aylanadi. Maktabda bir narsani eshitib, hayotda boshqa narsani ko'rgan o'quvchida darslarda singdirilgan haqiqatlarga ishonch yo'qoladi. Eng to'g'ri yo'l – hayotiy haqiqatlar asosida tarbiyalash. Haqiqat qanchalik achchiq, murakkab va yoqimsiz bo'lmasin, foydalidir. U oxir-oqibat shakllanayotgan shaxsga hayotning asl mohiyatini ochib beradi. Unga hayot qiyinchiliklarini yengishning to'g'ri yo'lini tanlash imkonini beradi;

– *o'quvchiga mustaqil faoliyat uchun topshiriqlar berish.* Adabiy ta'limni uyushtirishning bu tamoyilida uy vazifasini so'rash har xil mustaqilishlarni yalpi yoki guruh tarzida bajaritish orqali amalga oshiriladi. Yangi mavzuni o'zlashtirishga ham o'quvchilar topshiriqlarni mustaqil bajarish asnosida, ya'ni o'zi mehnat qilgan holda erishadi. Mustaqil ishlari jodiy yoki yarimi jodiy tarzda taqdim etiladi. 3 – 4 daqiqada bajariladigan qisqa muddatli mustaqil ishlar ham talabalarlarni faollashtiradi;

– *ta'limni individuallashtirish.* Adabiyot darslari jarayonini individuallashtirish bilimlarni o'zlashtirishda bo'shliq bo'lishiga yo'l qo'ymaslik uchun o'quvchilarning har biri bilan maksimal darajada alohida ishlashdan iboratdir. Har bir o'quvchi bilan alohida ishlashda uning individual xususiyatlari, bilim o'zlashtirishdagi o'ziga xosligi, xotirasi, o'zlashtirish darajasi, xarakteri va qiziqishlari albatta, inobatga olinishi shart:

– *oldinni ko'ra bilish.* Bu tamoyil mohiyati o'qituvchining talaba faoliyati natijalarini oldindan ko'ra bilishida namoyon bo'ladi. O'qituvchining bunday fazilati o'quv materialini tanlashi va darsga tayyorlanishida katta ahamiyat kasbetadi.

Adabiy ta'limda o'quvchilar ma'naviy kamolotini ta'minlashda ularning yangi bilimlarni kashf etib o'zlashtirishi ham o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. talabalarining bu jarayondagi faoliyati obyektiv-subyektiv o'ziga xosliklari bilan ajralib turadi. Bu jarayonning obyektiv o'ziga xosligi shuki, talaba bilimlarni kashf qilib o'zlashtirar ekan, fanga ham, o'quv predmetiga ham, ta'lim metodlariga ham hech qanday yangilik kiritmaydi. U bilimlarni o'zi uchun qayta yaratadi, mavjud ilmiy va hayotiy haqiqatlarni o'zi uchun o'zi kashf qiladi. Subyektiv o'ziga xosligi shundaki, talaba ta'limjarayonida o'zi avval duch kelmagan, bilmagan narsalarni shu vaqtgacha foydalanmagan yangi

metodlar yordamida o'zlashtiradi. Bilimolishning bunday yo'llari o'rganilgan bilimlarning yangi jihatlarini ko'rish, ularni mustaqil tarzda chuqurlashtirish nuqtai nazaridan diqqatga loyiqdir. Bilimolish jarayonida hayratlanarli, kutilmagan hodisalar bilan to'qnashish o'quvchi shaxsida o'ziga ishonch hissini paydo qiladi.⁵ Bugungi ta'lim jarayonida o'quvchilarning ma'naviy kamolotini ta'minlashda ikki narsa hisobga olinishi zarur. Birinchidan, o'quvchilar ongida fanga doir qonuniyatlar va ularning o'zaro aloqasi nechog'lik mukammalaks etganligini aniqlash. Ikkinchidan, shu asnoda bilimlarni o'zlashtirishga intilish uyg'otib, uni qo'llab-quvvatlash, mustahkamlash.

Tarbiyalanuvchilarning mustaqil fikrlash va mustaqil ravishda bilim olishga qiziqishining shakllanishiga o'qituvchi bilan o'quvchilar orasidagi, shuningdek, sinfdagi bolalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar ham katta ta'sir ko'rsatadi. O'qituvchi talabalarining ichki dunyosiga chuqurroq kirishi, ularning har biriga xos bo'lgan qiziqish motivlarini o'rganishi lozim. Muallimning o'quvchi intellectual kuchiga ishonchi tarbiyalanuvchining mustaqil fikrlash va bilim olishga bo'lgan qiziqishini uyg'otuvchi motivdir. Talabaning imkoniyatini ocha bilish – o'z vaqtida, ishonarli ravishda, tarbiyalanuvchining yoshiga xos xususiyatlari, ehtiyoj va qiziqishlarini bilgan holda, uni hayotiy tajribasi, aqliy hamda jismoniy kuchi, qobiliyatini namoyish qilishga undashdi. Hamonki adabiyot darslari ko'ngil tarbiyalar, ma'naviyat shakllantirar ekan, ko'ngilga «yomon» baho qo'yish, ma'naviyatni salbiy baholash unchalik to'g'ri bo'lmasligi adabiyot o'qitish metodikasi ilmida alohida ta'kidlanadi. Asarlar ustida ishlash mobaynida uning mohiyatiga kirib borayotgan, o'z fikri va munosabatlarini asardan misollar keltirib asoslayotgan, mustaqil fikr bildirayotgan yoki bunga intilayotgan talabaga yomon baho qo'yilmaydi. Umuman, adabiy ta'lim jarayonida salbiy baholardan imkon qadar tiyilish, talabalarni bilimlari uchungina emas, ma'naviy qiyofalari uchun ham baholash lozimligi yodda tutilishi joiz. Zero, adabiyot maktab ta'lim tizimidagi o'zga predmetlarga o'xshamaydi, shu bois uni o'zlashtirganlik yuzasidan qo'yiladigan baho bir qadar shartli bo'lib, aslida talaba ma'naviyati baholanishi lozim. Psixologlarning ta'biricha, fikrlash, ya'ni tafakkur – odam miyasida sodir bo'ladigan jarayon. Sezgi organlari yetarli bo'lmay qoladigan o'rinlarda odam va olamning xususiyatlari tafakkur orqali o'rganiladi. Tafakkur – aqliy faoliyatning, ongli xatti-harakatlarning majmui. U tevarak-atrof, voqelik hamda ijtimoiy muhitni bilish quroli, inson faoliyatini to'g'ri va samarali amalga oshirishning asosiy sharti hisoblanadi. Kishi fikrlash jarayonida o'zi ko'rgan, idrok qilgan, sezgan, tasavvur etgan narsa va hodisalarning to'g'riligi, aniqligi, haqiqiyliigi hamda ularning borliqqa munosabatini aniqlaydi.⁶Fikrlashning mustaqilligi uning yuqorida sanalgan shakllaridan

⁵ Matsuura, H., Chiba, R., & Hilderbrandt, P. Beliefs about learning and teaching communicative English, -Japan: JALT Journal, 2002- 69-89p.

⁶G'oziyev E. Tafakkur psixologiyasi. – T.: «O'qituvchi», 1990; Богоявлинский Д. Н., Менчинская Н. А. Психология усвоения знаний в школе. – Москва: АПН РСФСР 1959; Богоявлинский Д. Н. Развитие

biri sifatida kishi shaxsiyati va siyrati, ichki «men» bilan bog‘liq. Fikrning mustaqilligi uning sermahsulligi, samaradorligi bilan uzviy bog‘liqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Karolides, N. J. The transactional theory of literature. In N. J. Karolides (Ed.), Reader response in the secondary and college classrooms. -New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, publishers, -2001-11p.
2. Akyel, A., & Yalcin, E. Literature in the EFL class: A study of goal-achievement incongruence. *ELT Journal*, 44(3), 1991-174-180p.
3. Lazar, G. Literature and language teaching: A guide for teachers and trainers. - Cambridge: Cambridge University Press, 1991-45p.
4. Or, W. Reinstating literature in the EFL syllabus. In K. Wong & C. Green (Eds.) *Thinking Language: Issues in the Study of Language and Language Curriculum Renewal*. -Hong Kong: Language Centre, Hong Kong University of Science and Technology, - London: 2001.-67-89p.
5. Matsuura, H., Chiba, R., & Hilderbrandt, P. Beliefs about learning and teaching communicative English, -Japan: *JALT Journal*, 2002- 69-89p.
6. G‘oziyev E. Tafakkur psixologiyasi. – T.: «O‘qituvchi», 1990;
7. Богоявлинский Д. Н., Менчинская Н. А. Психология усвоения знаний в школе. – Москва: АПН РСФСР 1959; Богоявлинский Д. Н. Развитие самостоятельности мышления школьников как основа активных методов обучения. Сб. «Пути повышения качества усвоения знаний в начальных классах». – Москва, АПН РСФСР, 1962; Психология мышления. /Под ред. Матюшкина А. М. – Москва: «Прогресс», 1965; Тихомиров О. К. Психология мышления. – Москва: МГУ, 1984.

самостоятельности мышления школьников как основа активных методов обучения. Сб. «Пути повышения качества усвоения знаний в начальных классах». – Москва, АПН РСФСР, 1962; Психология мышления. /Под ред. Матюшкина А. М. – Москва: «Прогресс», 1965; Тихомиров О. К. Психология мышления. – Москва: МГУ, 1984.